

*Flores Avicenne octi
lecti super quinque Canonibus
quos edidit in medicina nec
non super decem et novem li-
bris de alacibus cum
Lanticis et aliis
ad longam po-
sitis.*

insan yayınları

DOĞU'DAN BATI'YA

Düşüncenin Serüveni

İSLAM DÜŞÜNCESİNİN ALTIN ÇAĞI

PROJE EDITÖRÜ
BAYRAM ALI
ÇETİNKAYA

insan yayınları : 658
düşünce dizisi : 47

© insan yayınları

birinci baskı, 2015
ikinci baskı, 2017

yayıncı sertifika no: 12381
isbn tk: 978-975-574-758-3
isbn 978-975-574-763-7

*doğu'dan batı'ya düşüncenin serüveni
islâm düşüncesinin altın çağı*

proje editörü
prof. dr. bayram ali çetinkaya

cilt editörü
prof. dr. abduallah kahraman

editör yardımcısı
arş. gör. adem irmak

içdüzen
mürettibhane

kapak tasarımı ve uygulama
harun tan

BU PROJE BAŞBAKANLIK TANITMA FONU'NUN DESTEĞİYLE HAZIRLANMIŞTIR.

baskı-cilt
imak ofset

merkez mah. atatürk cd. göl sk. no: 1 (itfaiye karşısı)
yenibosna 34192 bahçelievler / istanbul
tel. 212 - 656 29 26 faks. 212 - 444 62 18
e-posta: info@imakofset.com.tr
matbaa sertifika no: 12531

insan yayınları
istiklal caddesi no: 96 beyoğlu/istanbul
tel: 0212-249 55 55 faks: 0212-249 55 56
www.insanyayinlari.com.tr
insan@insanyayinlari.com.tr

DOĞU'DAN BATI'YA DÜŞÜNCENİN SERÜVENİ

İSLÂM DÜŞÜNCESİNİN ALTIN ÇAĞI

5. Cilt

Proje Editörü

PROF. DR. BAYRAM ALİ ÇETİNKAYA

5. Cilt Editörü

Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN

insan

YA'KÛB B. İSHÂK EL-KİNDÎ'NİN MÛSİKÎ DÜŞÛNCESİ

Ahmet Hakkı Turabi*

Arap rönesansının gerçekleştiği parlak bir devir olan hicrî III. asırda yetişen ve en eski mûsikî eserleri bize ulaşan ilk düşünür el-Kindî'dir; aynı zamanda o, Arap mûsikîsinde ilmî ekolün de kurucusu ve temsilcisidir. İslâm düşünce tarihinde el-Kindî'nin de katkısı olan bazı ilimlerde onu geçen âlimler bulmak mümkündür. Fakat el-Kindî, İslâm âleminde mûsikînin kaidelerini ilk vaz' eden kimsedir. Bir nevi Fârâbî ve İbn Sînâ'ya yol açmış, onlar da bu yolu geliştirmişlerdir. Ayrıca Arap mûsikîsini belirli bir seviyeye oturtmuş; aynı zamanda Grek mûsikî eserlerini şerhetmedeki başarısıyla da önemli bir rol oynamıştır.

el-Kindî'nin asaleti, zenginliği, ilmi kişiliği, zekâsı ve çalışması onun mûsikî ile birlikte birçok dalda eser vermesini sağlayan âmillerdendir. İslâm Medeniyeti'nin zirvesine ulaştığı bir dönemde dünyada medeniyet merkezi olan ve antik felsefeyi diriltten rönesansa ortam sağlayan Bağdat, el-Kindî gibi velûd bir âlimin de yetişmesine ortam hazırlamıştır. el-Kindî mûsikîye dair –günümüze sadece dördü ulaşan- toplam on eser kaleme almıştır.

Grekler, mûsikîyi işlemişler ve nazarî kaidelerini tespit etmişlerdir. Fakat el-Kindî bunu olduğu gibi almamış, bilhassa o dönem Bağdat'da icra edilen mûsikîye uygun bir şekilde tatbik etmiştir. el-Kindî'nin mûsikî anlayışı ve sistemi konusunda tespit edilecek bilgiler, muhakkak bizi bu dönem Bağdat'da icra edilen mûsikîyle ilgili değerli bilgilere ulaştıracaktır.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

MÛSİKÎ RİSÂLELERİ¹

Klasik kaynaklarda müellifin mûsikî risâleleri karşımıza farklı isimlerle çıkmaktadır. Bu duruma müstensihlerin hataları neden olabileceği gibi, ikinci ve ya üçüncü elden alınan bilgilerin zayıflığı da sebep olmuş olabilir. Bununla birlikte yaptığımız çalışmalar sonucunda filozofun mûsikîye dair şu eserleri kaleme aldığını tespit ettik:

1. *Kitâbü'l-A'zam fi't-Te'lif* "Kompozisyona Dair Büyük Kitap" (Kayıp).
2. *Risâle fi Nisebi'z-Zemâniyye* "Ritim Üzerine Bir Risâle" (Kayıp).
3. *Risâle fi Smâ'ati'l-Akvâli'l-Adediyye* "Şiir Sanatı Üzerine Bir Risâle" (Kayıp).
4. *Risâle fi Hubr Smâ'ati't-Te'lif* "Müzikal Kompozisyon Üzerine Bir Deneme" (British Museum, Oryantalizm Bölümü, no 2361, vr 165a-168a). el-Kindî bu risâlesinde; kompozisyon sanatını, notasyon, –uda tatbik ederek– ses perdeleri ve notaların terkiibini değerlendirmiştir. Burada şunu belirtmek gerekir ki el-Kindî notaları ebced harfleriyle sembolize ederek İslâm âleminde nota yazımına ilk adımı atmıştır. Ayrıca İslâm dünyasında, mûsikî dizisini 12 ses üzerine bina etmiştir. Bu hesap, modern asırdaki "yarım tanînî aralıkları"nın oluşturduğu kromatik diziyeye uygun, Pitagoras dizisiyle ise tam mutabıktır.²
5. *Kitâbü'l-Musavvitâti'l-Veteriyye min Zâti'l-Veteri'l-Vâhid ilâ Zâti'l-Aşreti'l-Evtâr* "Bir Telliden 10 Telliye Kadar Olan Enstrümanlar Üzerine" (Oxford Üniversitesi, Bodleian Ktp, Marsh no 663, vr. 226-238).

Üç makaleden oluşan bu eserde müellif şu konulardan bahsetmektedir: Birinci makale: "Sesli enstrümanlar ve tel sayıları üzerine": Enstrümanların farklı olmasında başlıca sebepler ve bunlar üzerinde mûsikînin icrâsı. İkinci makale: "Melodilerin Kompozisyonu Üzerine": Mahir bir mûsikîşinas için gerekli olan şeyler... Üçüncü makale: "Tellerin Benzerlikleri Üzerine". Genel olarak bu risâlesinde Kindî, mûsikî sanatıyla gök cisimleri arasındaki ilişkiyi temellendirmek istemiş ve bunu sesin diğer bir kaynağı olan enstrümanlar üzerinde göstermiştir. Ethos Doktrini etrafında meseleleri değerlendirmiş ve bir mûsikîşinas için gerekli gördüğü şeyleri anlatmıştır. Milletlere has olan enstrümanları da sayarak bize dönemin enstrümanları hakkında da bilgi vermektedir.

1. el-Kindî'nin mûsikî risâlelerinin Türkçe tercümeleri bkz. Ahmet Hakkı Turabi, *Ya'kub b. İshâk el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, Marmara Ün. Sosyal Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi (Dan.: Nuri Özcan), İstanbul 1996.

2. Ahmed Mahmud el-Hıfî, *İshak el-Mevsili*, Kahire 1951, s. 196-197.

6. *Risâle fi'l-Luhûn ve'n-Nağam Ellefehâ li-Ahmed İbn Mu'tasım* "Makamlar ve Notalar Üzerine Bir Risâle- Ahmed b. Mutasım İçin Yazıldı" (Berlin Millî Kütüphanesi, no 5530, vr 25a-31a; Manisa Halk Kütüphanesi, no 1705, vr 110b-123a).

Risâle, tamamen ud ve ud üzerinde icra edilebilen melodik türlerden bahsetmektedir.

7. *Muhtasarü'l-Mûsika fi Te'lifî'n-Nağam ve San'atî'l-Ûd Ellefehâ li-Ahmed İbn Mu'tasım* "Udun Yapısı ve Kompozisyon Üzerine Bir Özet - Ahmed b. Mutasım İçin Yazıldı" (Kayıp).

8. *Risâle fi Eczâ Hubriyye fi'l-Mûsika* "Mûsikî İle Alâkalı Cüzler Üzerine" (Berlin, Tübingen Üniversitesi Kütüphanesi, Ahlwardt Bölümü, no 5503, vr 31b-35b).

Risâle eksik olmakla birlikte bu eksiklik büyük bir bölüm teşkil etmemektedir. Zira risâledeki konuları girişte açıklayan el-Kindî'nin ifadesinden anladığımız kadarıyla burada sadece "filozofların mûsikî hakkındaki güzel söyleyişleri" başlıklı bölüm eksiktir. Zekerîya Yusuf, bu bölümü aynı başlıkla *İhvân-ı Sâfa Risâleleri*'nde mevcut olan bir bölüm ile tamamlamıştır. Zira İhvân-ı Sâfa'nın mûsikî konusunda el-Kindî'ye dayandığı hatta bazı yerlerde harfiyyen aynı kelimelerin kullanıldığı aşikârdır.³

İki makaleden oluşan eserde el-Kindî, birinci makalede ritim ve mûsikî-şiiir münasebetini ele almış; II. Makalede ise "Ethos Doktrini"ni anlatmak istemiştir. Rosenthal'in de tanıtımını verdiği Kindî'nin bu risâlesi bazı konuları açısından eşsizdir.⁴ Özellikle renkler ve kokulara dair verilen bilgiler bize bin yıl önceki Bağdat halkının zevkleri hakkında bilgi vermektedir.

9. *Risâle fi'l-Medhal ilâ Sınâ'atî'l-Mûsika* "Mûsikî Sanatına Giriş" (Kayıp).

10. *Risâle fi Kısmetî'l-Kânûn* "Kanon'un Taksimâtı Üzerine Bir Risâle" (Kayıp).

Aynı zamanda bu sıralamada risâlelerin müellif tarafından yazılış tarihi de göz önünde bulundurulmuştur.

EL-KİNDÎ'DE MÛSİKÎ DÜŞÜNÇESİ VE NAZARİYATI

Kindî'de irfan öğretisi "ilm-i insanî" ve "ilm-i ilahî" şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Kindî musikîyi mantık, felsefe, quadrivium (dört bilim), hesap, hen-

3. Zekerîya Yusuf, *Müellefetü'l-Kindiyyi'l-Musikiyye*, Bağdat 1962, 22; Amnon Shiloah, *The Theory of Music in Arabic Writings*, München 1979, s. 256.

4. Franz Rosenthal, "Two Graeco-Arabic", *Proceedings of the American Philosophical Society*, CX/4 (1966), s. 263-265.

dese, hey'et ilimleriyle birlikte ilm-i insanî kapsamında değerlendirir. İlm-i ilahî ise ancak peygamberlere vahiy yoluyla bildirilen ilimdir.⁵

Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine isimli risâlesinde Kindî şöyle der: "...Matematik bilgisinden yoksun olan kimse, bu kitaplardaki bilgilerin künhüne asla vakıf olamaz. Matematik ilimlerinden kasdım, aritmetik, müzik, geometri ve astronomidir."⁶ Bu risâlenin bir başka yerinde ise "bir kimse riyazat ve teâlîm adı verilen aritmetik, geometri, astronomi ve müzikten yoksun olursa, nicelik ve niteliğe ait bilgiden, dolayısıyla bu ikisi vasıtasıyla ulaşılan cevher bilgisinden de yoksun olur. Nicelik, nitelik ve cevher bilgisinden yoksun olan ise felsefe bilgisinden yoksun sayılır"⁷ demektedir.

Kindî'nin mûsikîsi bir dereceye kadar Yeni Pitagorasçılığın etkisi altındadır.⁸ Melodi, nağmeler ve bunların kompozisyonunu sayısal oranlarıyla birlikte parlak dehasıyla icat eden Pitagoras, bunu peygamberlik nuru vasıtasıyla aldığını iddia eder. Zira insanî nefislerin seslerden etkilendiği, nağmelerin bedenlere ve ruhların hareketine doğrudan tesiri olduğu şeklindeki Süleyman (a.s.)'in görüşünden istifade etmiştir.⁹

Şunu önemle belirtmek gerekir ki Kindî, İslâm mûsikî tarihinde ilk eser veren müellif değildir. Bilakis mûsikîye dâir eserleri bizlere ulaşan ilk islâm müellifidir.¹⁰ Kindî'den önce Yunus el-Kâtip ve İshak el-Mevsilî'nin eserler verdiğini görmekteyiz. Fakat Kindî'nin yaşadığı asırda yeni bir merhaleye giren mûsikî bu döneme kadar mücerred, zahir bir sanat olarak kalmış, bu asırda mükteseb bir kültür haline gelmiştir. Artık musikîşinasın sanatının icrasında şiir, kompozisyon, cins, makam, ritim unsurlarını bildiği bir dönem başlamıştır.¹¹ Kindî'nin yaşadığı asır musikî açısından çok önemli ve büyük gelişmelerin olduğu bir asırdır ve bu nazariyelerde Kindî'nin çok mühim bir payı vardır.¹²

Arap musikî tarihi; melodilerinin güzelliği, bunların tenkit ve takdiri, eskiye sarılıp ona tabi olmak, İran-Rum mûsikîlerinin alınması gibi konular etrafında cereyan eden tartışmalarla doludur. Özellikle Yunanlılar'ın mûsikîye dair eserlerinin Arapça'ya tercümesinden sonra ortaya çıkan Kindî, bu ihtilafları ilmî ola-

5. Henry Corbin, *Tarihu'l-Felsefeti'l-İslâmiyye* (trc. Nasîr Mürüvve), Beyrut 1966, s. 240.
6. Mahmut Kaya, *Felsefî Risaleler*, İstanbul 1994, s. 157.
7. Kaya, s. 164.
8. Corbin, s. 240.
9. İsmail Hakkı İzmirli, *Feylesûfu'l-Arab*, (trc. Abbas Azzâvî), Bağdat 1963, s. 79. Daha geniş bilgi için bkz. Baron Radolph D'erlanger, *La Musique Arabe*, Paris 1938, I, 272-273; Hacı Halife Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, Beyrut ty, II, 903; Süleyman Uludağ, *İslam Açısından Musiki ve Sema*, İstanbul 1992, s. 345.
10. Yusuf Şevkî, *Risâletü'bnü'l-Müneccim*, Mısır 1976, s. 18.
11. Sâmi Hâfız, *Târihu'l-Mûsika ve'l-Ğmâi'l-Arabî*, yy., ts., s. 93.
12. Aziz eş-Şevan, *el-Musika li'l-Cemi'*, Kahire 1959, s. 57.

rak çözmüş ve Arap ruhunu sağlamlaştırmıştır. Mûsikîşinaslar ve şarkıcılar için mûsikî melodileri ve formlarında kullanacakları nazarî kaideler koymuştur. Dolayısıyla bu ilmin öğrencileri için kolay bir yol açmış ve ekol olmuştur. Ahvanî bundan dolayı Kindî'yi İslâm'da mûsikînin ilk okulunun sahibi olarak niteler ve Kindî ekolünün Fârâbî elinde gelişip İbn Sînâ'da zirvesini yaşadığını iddia eder.¹³

Farmer, Kindî'yi Grek şerhçilerinden sayar.¹⁴ Yusuf Şevkî de onun Arap mûsikîsinde ilmî ekolün ilk kurucusu olduğunu belirtir.¹⁵ Gerçekten de Arap rönesansının gerçekleştiği parlak bir devir olan hicrî III. asırda mûsikî eserleri bize ulaşan ilk filozoftur. Musikî risâlelerinde o dönem mûsikîsinin günümüze kadar bilinmeyen yönlerini aydınlatmış ve nazariyat ile ilgili birçok gerçekleri açıklamıştır.

Eserlerinde nazarî birçok konuyu değerlendiren Kindî, yaşadığı asırda Arapça lügatlerde bulunmayan birçok ilmî terimler kullanmıştır. Bunlar, nazarî mûsikîde büyük bir yer işgal eder.¹⁶ Farmer, ilk ilmî mûsikî eserinin Halil b. Ahmed tarafından yazıldığını belirtir. *Kitabü'n-Neğam* ve *Kitabü'l-İkâ'*. Fakat Kindî'nin eserlerinin bunlardan daha önemli olduğunu da belirtir. Birçok terimin ilk defa kullanılması veya kapalı ifadelerin sıklığı belki de Kindî'nin ilk muallim olmasından kaynaklanmaktadır. Ukaylî eserinde Kindî'nin iki rolünden bahseder:

1. Arap mûsikîsinin seyrini düzgün bir seviyeye oturtmuştur,
2. Grek müelliflerinin eserlerini şerhetmedeki rolü çok önemlidir.¹⁷

Aynı zamanda bir matematikçi olan Kindî *Risâle fi Hubr* adlı eserinde mevcut notalar için konulacak tel uzunlukları ve kalınlıkları arasındaki oranları da hesaplamıştır. Uddaki nağmeleri tek tek isimlendirerek yerlerine koyar ve hesabını yapmıştır.¹⁸ Kindî'nin eserleri bu sahada yapılan ilk çalışmalardır. Kindî *Risâle fi Hubr*'unda mûsikînin yazımını (notasyon) ilk defa ele alan ve bunu gerçekleştiren bir filozof olmuştur.¹⁹ Bunu herbir nağmeye ebced harflerinden birer sembol vererek gerçekleştirmiştir.

Sâmi Hâfız, Kindî'nin derin ilmî tecrübesiyle mûsikîye de yöneldiğini ve risâlelerde mûsikîyi güzel bir şekilde tahlil ettiğini belirterek onun mûsikîye tesirlerini şu şekilde özetlemiştir:

13. Ahmed Fuâd el-Ahvanî, *Kindî Feylesûfu'l-Arab*, Kahire 1985, s. 164-165.
14. Henry George Farmer, *Tarihu'l-Mûsika'l-Arabiyye*, (trc. H. Nassâr), Kahire 1956, s. 115.
15. Sâmi Hâfız, s. 13-14.
16. Sâmi Hâfız, s. 102.
17. Farmer, *Historical Facts for the Arabian Musical Influence*, New York 1970, s. 346-347.
18. Yusuf Şevkî, s. 13-14.
19. Muhammed Bûzeyne, *el-Mevsuatu'l-Musikiyye*, Tunus 1991, s. 12.

1. Mûsikîye dair eserler yazması, dolayısıyla duygu ve hislerin bu güzel sanatla etkilenmeleri,
2. Arap mûsikî dizisini 12 yarım sese ayırması (Batı dizisine tamamen uygundur),
3. Herbir yarım ses için isim vererek ud tellerinin ebced harfleriyle isimlendirmesi,
4. Daha önceki mûsikîşinaslar ve enstrümanlarla ilgili tarihî bilgiler vermesidir.²⁰

İslâmî düşünce tarihinde filozofumuzun katkısı olan bazı ilimlerde onu geçen alimler bulmak mümkündür. Fakat Kindî, İslâm mûsikîsinin kaidelerini ilk vaz' eden kimsedir. Bir nevi Fârâbî ve İbn Sînâ'ya yol açmıştır. Onlar da bu ilmi geliştirmiş ve özetlemişlerdir. Bu, Kindî mûsikî ilmini mutlak olarak icat etmiş demek değildir. İran, Yunan ve Eski Mısırlılar'dan beri uzun bir geçmişi olan mûsikî ilmini Pitagorasçılar eserlerinde işlemişler, nazari kaideler koymuşlar ve bu eserler Arapça'ya nakledilmiştir. Fakat bu Grek kültürü alınarak ğına (mûsikî) hususunda Arabî zevke uygun bir şekilde İslâm mûsikîsine tatbik edilmiştir. Melodi ve çeşnilerde onlardan etkilenmekle beraber Abbasi Devleti sanatı, kültürü ve enstrümanlarıyla ileri bir seviyeye ulaşmıştır.²¹ Özellikle melodilerdeki yenileşme çok daha önemlidir. Çünkü bu dönemlerde tanburun yaygınlaşması mûsikî ekollerini ikiye ayırmıştır:

1. Tanburîler,
2. Udîler.

Udiler mûsikî dizisini oluşturan dört perde bağlı udu kullananlardı. Nitekim Kindî de bunu tanînî ve yarım tanînî aralıklarıyla açıklıyordu. Tanburîler ise eski dört perde bağları arasına yerleştirilmiş izafi perdeler kullananlardı. Bunlar "üç çeyrek mesafeler" olarak bilinen ve zayıf aralık seslerini veren perdelerdir.

Farmer, Fârâbî'den bahsederken Kindî'nin Aristoteles, Aristoksenus, Eucled, Nicamachus, Ptolemi ve diğerlerinin Arapça'ya tercüme edilen eserlerinden büyük oranda faydalandığını belirtmektedir.²² Risâlelerinin birçok yerinde Grekler'den ve onların metodlarından bahseden Kindî *Risâle fi'l-Luhun*'unda Rumlar'ın kompozisyonda kullandıkları "ustuhûsiyye" denilen sekiz çeşniye benzeyen, sekiz makam modeli verir. Büyük bir ihtimalle Kindî'nin bahsettiği bu çeşniler, Rumlar'ın kompozisyonda kullandıkları sekizli çeşni grubundan Hypomicsolidian'a karşılık gelmektedir. Sekizinci çeşni

20. Sâmi Hâfız, s. 90.

21. el-Ahvânî, s. 161.

22. Farmer, "On the Writers on Music in Western Europe", *JRAS*, 1932, II, 562.

olan Hypomicsolidian ilk çeşni olan Dorian'a benzemekle beraber aralarında oktav farkı vardır.²³

Ahvânî, Kindî'nin aynı zamanda Sabîfler'den, Yunan felsefesinden ve İskenderiye ekolünden de etkilendiğini iddia etmektedir. Zîrâ bu ekoller yer-gök, ulvî-süflî âlemler arasında güçlü bir bağın varlığına inanan ekollerdir. Kindî ise âlemler arasındaki ilişkiye mûsikî cihetinden yaklaşarak kozmolojide mûsikîye bir yer açma çabası içine girmiştir. Ayrıca kozmolojik olayları mûsikî açısından değerlendirmeye tâbi tutmuştur.²⁴ İzmirli İsmail Hakkı, Kindî'nin kompozisyon, usûl ve mûsikî sanatı üzerinde değerli eserler yazdığını belirttikten sonra parlak bir şair olduğunu ve ud üzerine eserler yazdığını belirtmektedir.²⁵

Kindî mezkûr risâlelerinde mûsikî konusunu birçok açılardan ele alır. Bazen felsefî yönden inceler ve felsefî terimler kullanır; bazen matematiksel olarak inceler ve matematik terimleri kullanır; bazen de mûsikî açısından ele alarak mûsikî terimleri kullanır.²⁶ Mûsikînin bir ilim dalı olarak kurulduğu bu dönemde nazariyata ait ilk eserlerini veren Kindî'nin mûsikî risâlelerinde mânâsı kapalı birçok teknik terim mevcuttur.

Ud

Tarihi boyunca birçok şekil değiştiren ud, Kindî'nin yaşadığı dönemlerde bugünkü şeklinden yaklaşık olarak üç çeyrek boy daha küçüktür.²⁷ Zîrâ Kindî'nin bildirdiğine göre bir telin uzunluğu otuz parmak (takriben 35 cm.) ölçüsündedir.²⁸ Kindî'de kullanılan udu şöylece tavsîf edebiliriz: Kindî'nin udu pratikte dört tel, nazariyatta ise hâdd veya zîr sâni diye isimlendirilen bir telin ilavesiyle beş tellidir. Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Zeyle ve İhvân-ı Safâ, udun bu beşinci telinden sadece nazariyatta bahsetmişler, pratikte kullanmamışlardır.²⁹ Ayrıca risâlelerinde Kindî devamlı "destâne" denen perde bağlarından bahseder. Bugünkü udlarda kullanılmayan perde bağlarının o günün udunda mevcut olduğunu görmekteyiz. Udun pratikte beşinci telinin kullanılması ve ilave-

23. Sir George Grove, "Modes", *Grove's Dictionary*, V, 797-799.

24. el-Ahvânî, s. 187-188.

25. İzmirli, s. 83.

26. Muhammed Bûzeyne, *el-Mevsuatu'l-Musikiyye*, Tunus 1991, s. 359.

27. el-Ahvânî, s. 17; Jean Jenkins and Paul Rovsing Olsen, *Music and Musical Instruments*, London 1976, s. 33.

28. Zekeriya Yûsuf, *Mûsika'l-Kindî*, Bağdat 1962, s. 9.

29. Farmer, "The Origin of the Arabian Lute end Rebec", *JRAS*, 1930, IV, 772-773; Amnon Shiloah, "L'epitre Sur la Musique Des İhvan al-Safa", *Israel Orientalizm*, Jerusalem 1971, 181/161-162.

si, miladî dokuzuncu asında Endülüs'te yaşayan Ziriyab'a aittir.³⁰ Kindî ve diğerlerinin sadece nazariyatta bu beşinci teli farzetmelerinin sebebi iki oktavlık ses dizisini ud üzerinde gösterebilmek amacına mâtuftur.³¹

Tamamen dörtlüler üzerine kurulan Kindî'nin akord sisteminde herbir tel dörtlü aralık sistemiyle bölünmüş ve yerleri buna göre tesbit edilmiştir.³² Kindî herbir teli dört temel ses üzerine binâ etmektedir: Dörtlü sistem. Bu sistem dört esas ses ve üç aralıktan oluşmaktadır. Bir oktavlık dizide oniki ses bulunan bu sistem bugünkü Batı müziği sistemine uygundur. Kindî'nin bu sisteminin nereye dayandığı tartışma konusudur. Farmer yaptığı çalışmalarda Kindî'nin bu uduyla İshak el-Mevsilî, Fârâbî ve İbn Sînâ'daki ud sistemlerini karşılaştırmalı olarak göstermiştir.³³ Buradan anlaşılacak şeylerden bir diğeri de udun en kalın teli olan bam telinin o zamanlar kullanıldığıdır.³⁴

Notasyon (Tevînü'l-Mûsîka)

Kindî İslâm mûsikî tarihinde ilk defa mûsikî notasını da icat eden kimse olmuştur.³⁵ Arap harflerinden yararlanarak ebced harfleri üzerine tesis ettiği nota sistem, "ebced notası" olarak hâlâ anılmaktadır. Kindî'den önceki mûsikîşinasların eserlerinin yokluğu sebebiyle rastlamadığımız böyle bir ameliyeyi daha sonraları farklı bir şekilde Safiyyüddin Urmevî'de görmemiz mümkündür.³⁶ Burada İsfahanî'nin *el-Eğânî*'sinde aktardığı bir rivayeti almak uygun olacaktır: "İshak el-Mevsilî bir beste yapıp Halife İbrahim b. el-Mehdî'nin dikkatine sunmak üzere bu besteyi, şiiiri, ritmi, genişlemesi, parmak baskı yerleri, pozisyonları, taksimatı, bölümleri, nağme çıkış yerleri, karar perdeleri ve ölçüleri ile ona yazdı."³⁷ İsfahanî'nin bu rivayetinden anladığımız kardarıyla Kindî'den önce bu coğrafyada notasyona dair bazı usuller kullanılıyordu. Kindî'ye kadar Orta Asya'da Türkler, antik Mısırlılar ve Yunanlılar'ın değişik nota sistemleri

30. Ahmed eş-Şa'ra'vî, "Ziryâb el-Bağdadî, Musikaru'l-Endülüs", *Mecmeu'l-Müerrihu'l-Arabî*, Bağdat 1980, XIII, 144-145.

31. Samha Amîn Elkholy, *The Function of Music in Islamic Culture*, Kahire 1984, s. 90. Ayrıca bkz. İbn Zeyle, *el-Kâfi fi'l-Musika*, (thk. Z. Yûsuf), Kahire 1964, s. 275; İbnü'l-Müneccim, *Kitabu'n-Nağam fi'l-Mûsika*, (thk. Y. Şevkî), Kahire 1972, s. 4.

32. Farmer, *Historical Facts*, s. 241.

33. Farmer, "The Lute Scale of Avicenna", *JRAS*, 1937, II, 246-257; *Historical Facts*, s. 313; "Musiqi", *El*, III, 753.

34. Hıfînî, *İshak el-Mevsilî*, s. 198.

35. el-Ahvânî, 180.

36. M. Nazmi Özalp, *Türk Musikisi Târîhi*, Ankara 1986, II, 116.

37. Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Eğânî*, Beyrut 1995, IX, 54-56.

KAYNAKÇA

- Ânûti, Usâme, "el-Kindî Musikiyyâ", *Târîhu'l-Arab ve'l-Alem*, Beyrut 1978.
- Bûzeyne, Muhammed, *el-Mevsuatu'l-Musikiyye*, Tunus 1991.
- Corbin, Henry, *Tarihu'l-Felsefeti'l-İslâmiyye* (trc. Nasîr Mürüvve), Beyrut 1966.
- Çetinkaya, Yalçın, *İhvân-ı Safa'da Müzik Düşüncesi*, İstanbul 1995.
- Ebû'l-Hubb, Ziyaüddîn, *el-Mûsika ve İlmu'n-Nefs*, Bağdat ts.
- Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Eğânî*, Beyrut 1995.
- el-Ahvanî, Ahmed Fuâd, *Kindî, Feylesûfu'l-Arab*, Kahire 1985.
- el-Bekrî, Adil, *Safiyuddîn el-Urmevî*, Kahire 1978.
- el-Hıfînî, Ahmed Mahmud, *İshak el-Mevsilî*, Kahire 1951.
- Elkholy, Samha Amîn, *The Function of Music in Islamic Culture*, Kahire 1984.
- es-Sıbağ, Tefvik, *ed-Delil li'l-Musika'l-Âmm*, Dımaşk ts.
- eş-Şa'ravî, Ahmed, "Ziryâb el-Bağdadî, Musikaru'l-Endülüs", *Mecmeu'l-Müerrihu'l-Arabî*, Bağdat 1980, XII.
- eş-Şevan, Aziz, *el-Musika li'l-Cemi'*, Kahire 1959.
- Farmer, Henry George, "Musiqi", *EI*, III, 753.
- , *Tarihu'l-Mûsika'l-Arabiyye*, (trc. H. Nassâr), Kahire 1956.
- , "On the Writers on Music in Western Europe", *JRAS*, 1932, II.
- , "The Lute Scale of Avicenna", *JRAS*, 1937, II, 246-257.
- , "The Origin of the Arabian Lute end Rebec", *JRAS*, 1930, IV, 772-773.
- , *el-Musika ve'l-Ğına fi Elf Leyle ve Leyle*, (trc. Hüseyin Nassâr), Beyrut 1980.
- , *Historical Facts for the Arabian Musical Influence*, New York 1970.
- , "A Further Arabic-Latin Writing on Music", *JRAS*, 1933, II, 320-321.
- Grove, Sir George, *Grove's Dictionary*, V, 797-799.
- Hâfız, Sâmî, *Târîhu'l-Mûsika ve'l-Ğınâi'l-Arabî*, yy., ts.
- İbn Zeyle, *el-Kâfi fi'l-Musika*, (thk. Z. Yûsuf), Kahire 1964.
- İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Hukema*, Mısır 1326.
- İbnü'l-Müneccim, *Kitabu'n-Nağam fi'l-Mûsika*, (thk. Y. Şevkî), Kahire 1972.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Feylesûfu'l-Arab*, (trc. Abbas Azzâvî), Bağdat 1963.
- Kaya, Mahmut, *Kindî, Felsefî Risaleler*, İstanbul 1994.
- Olsen-Jenkins, Jean and Paul Roving, *Music and Musical Instrumentants*, London 1976.

kullandıkları ortadadır. Belki de Kindî'nin kullandığı ebced sistemini -yabancı medeniyetlere vukufu düşünülürse- Yunan alfabe notasından yararlanarak kurduğu ileri sürülebilir.³⁸

Kindî, yedi nota olduğunu, bundan fazla veya eksik olduğunu ileri süren görüşlerin yanlış olduğunu belirtir ve bu notaları şöylece sayar:

1. Mutlaku'l-bam: A (la).
2. Sebbabetü'l-bam: B (si).
3. Vusta'l-bam / Bınsıru'l-bam: C (do).
4. Hınsıru'l-bam / Mutlaku'l-misles: D (re).
5. Sebbabetü'l-misles: E (mi).
6. Vusta'l-misles / Bınsıru'l-misles: F (fa).
7. Hınsıru'l-misles / Mutlaku'l-mesnâ: G (sol).

Kindî'nin oluşturduğu mûsikî sistemi, ara seslerle birlikte oniki ses üzerine kurulmuştur. Kindî bunu "el-Cem'ullezi bi'l-küll" diye isimlendirir. Bu sistemde başlangıç sesi ile son ses (oktav) keyfiyet itibariyle birbirlerinin aynıdırlar. Kindî'nin bu oniki sesi bam ve misles telleri üzerindedir. Kindî iki oktavlık yani 24 seslik sistemi ud üzerinde gösterebilmek için uda beşinci bir tel ilave etmiştir. Bam ve misles telleri üzerindeki asıl yedi notayı "en-neğamu's-seb'u'l-evâil" (ilk yedi nota); mesnâ ve zîr telleri üzerindeki oktavlarını da "en-neğamu's-seb'u'l-evâhir" (son yedi nota) olarak isimlendirmiştir.

İkâ' (Ritim, Usûl)

Kindî'nin mûsikî risâlelerinde "ikâ" ismiyle zikrettiği ritim, vuruşlarının kıymetleri birbirine eşit veya eşit olmayan fakat mutlaka kuvvetli, yarı kuvvetli ve zayıf zamanların belli bir şekilde sıralanmasıyla meydana gelen muayyen kalıplar halindeki sayı veya vuruş gruplarına denir. Kısaca ifade etmek gerekirse ikâ', zamanın kalıplaşmış şeklidir.³⁹ Kindî bunları genel olarak "en-nisebü'z-zemaniyye" (zamansal oranlar) olarak isimlendirmiştir.

Kindî'nin usullerine ve bunları nasıl tarif ettiğine bakalım:

1. Sakil evvel: Peşpeşe üç nakra ve sakın bir nakra, usul başa döner.⁴⁰

38. Yılmaz Öztuna, *Türk Musikisi, Teknik ve Târîh*, İstanbul 1987, s. 58.

39. İsmail Hakkı Özkan, *Türk Musikisi Nazariyatı ve Usulleri*, İstanbul 1987, s. 557.

40. Nakra: Arap dilinde vurma, vuruş manalarına gelmektedir. Kindî'den sonraki nazariyatçıların da kullandığı ve birim vuruş zamanı da denilen nakra kelimesine Hızır b. Abdullah'ın Edvar'ında da bu manasıyla rastlanmaktadır. Hızır b. Abdullah nakrayı

2. Sakil sâni: Peşpeşe üç nakra; sakin bir nakra, hareketli bir nakra, usûl başa döner.
3. Mahûrî: Aralarına bir nakra zamanı girmesi mümkün olmayan peşpeşe iki nakra; tek bir nakra; sonu ve başlangıcı arasında bir nakra zamanı.
4. Hafif sakîl: Aralarına bir nakra zamanı girmesi mümkün olmayan peşpeşe iki nakra; aralarında bir nakra zamanı olan iki tane üçerli nakra grubu.
5. Remel: Münferid bir nakra ile başlar, aralarına bir nakra zamanı giremeyen peşpeşe iki nakra ile devam eder, sonu ile başı arasında bir nakra zamanı vardır.
6. Hafif remel: Üç tane hareketli nakra, sonra usûl başa döner.
7. Hafif hafif: Aralarına bir nakra zamanı giremeyen peşpeşe iki nakra, herbir çift nakra arasında bir nakra zamanı.
8. Hezec: Aralarına bir nakra zamanı giremeyen peşpeşe iki nakra, herbir çift nakra arasında iki nakra zamanı.

Risâlelerden görüldüğü üzere Kindî ikâ'yı öncelikle melodik, şiirsel ve müziksel ikâ' olmak üzere üçe ayırır. Daha sonra bunların notasyonu ve zamansal orantılarını sağlamak için şiirsel ikâ'ları temel alarak bunları bu şekilde özetler. Zîrâ Araplar'da bir şiir beyti sebep, veted ve fasılaları müstemildir. Sebep; bir nakra ve bir imsâk (es-sus) dır. Bu da bir müteharrîk (sesli), diğeri sakin (sessiz) iki harften oluşur. "Hel, bel, kum" gibi. Bir şiir beytindeki karşılığı "fu" dur. Daire (0) hareketlinin, çizgi ise (-) sakin olan harfin karşılığıdır v.s. Bu minval üzere Kindî, bu yazım yoluyla sekiz ritmik modeli anlatmaktadır.⁴¹

Cinsler ve Makamlar

Kindî, risâlelerinde bize üç tane cinsten ve bunların yardımıyla oluşan sekiz makamdan bahsetmektedir.⁴²

şöyle tarif eder: "Bil ki nakra deyu ilm-i ğınada darba eydürler, eli eli vurmak gibi. Ya eli defevurmak gibi ya bir nesne kıble urmak gibi. Nitekim ilm-i ğınada ten demek bir nakradır. Tenen demek iki nakradır." Sadrettin Özçimi, *Hızır b. Abdullah* (MÜS-BE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1989, s. 112,; Nuri Özcan, "Darb", TDV İA, İstanbul 1993, VIII, 486.

41. el-Ahvânî, s. 181.

42. NOT: Bugünkü Türk musikisi nazariyatında makamdan daha çok "çeşni" karşılığını kullanırsak daha anlaşılır olacağı kanaatindeyiz.

1. Tanînî cinsi: Diyatonic:⁴³

Tetrakord bu cinsten şöylece taksim edilir.

Tanînî aralığı + tanînî aralığı + bakiyye (fadla) = tetra kord.⁴⁴

$$204 + 204 + 90 = 498.⁴⁵$$

2. Levnî cinsi: Kromatik:⁴⁶

Birbuçuk tanînî + Bakiyye + Bakiyye = Tetrakord

$$318 + 90 + 90 = 498.$$

3. Te'lifî cinsi: Anarmonik:⁴⁷

1/4 Tanin + 1/4 tanin + (2 x tanin) = tetra kord

Kindî bize yedincisi iki forma sahip olan yedi makam örneği sunmaktadır.

Grek teorisinde Kindî'nin bu makamlarının karşılıkları şunlardır: 1. makam: Phrygian, 2. makam: Lydian, 3. makam: Mixolydian, 4. makam: Hypodorian, 5. makam: Hypophrygian, 6. makam: Hypolidian, 7. makam a) Dorian, b) Hypmixolydian.⁴⁸

Kindî'de Mûsikî Dizisi

Kindî, Arap mûsikî dizisini -Avrupa mûsikî dizisi gibi- 12 yarım sese ayırmaktadır. O, ayrıca ebced harfleri çerçevesinde herbir yarım ses için semboller koymuş ve telleri isimlendirmiştir.⁴⁹ Kindî'nin bu mûsikî dizisi günümüze ka-

43. Diyatonic dizi, beş tam, iki yarım sestem meydana gelen dizilerdir (tabîî do gamı gibi), Özkan, s. 37.

44. Tetrakord: Tam dörtlü aralık. İki ton, bir diyatonic yarım tondan oluşan tetrakorddan bir oktavda iki tane vardır. Vural Sözer, *Müzik ve Müzisyenler Ansiklopedisi*, İstanbul 1964, s. 417.

45. Bu hesaplar Yusuf Şevki'den alınmıştır, *Risâletü'l-Kindî*, s. 65-66.

46. Kromatik gam, beş tam iki yarım sestem meydana gelen gamdır. Bu gamın oluşturduğu sisteme bugün tampere sistemi denmektedir. Yani tam aralıkların 4,5 komaya bölünmesiyle meydana gelmiş, Batı musikisinin öz sistemidir. Kindî'nin sistemi de bu sisteme benzemektedir (Özkan, s. 36-37). Bu sistemdeki şekilde meydana gelen 12 yarım sesli diziyen kromatik dizi denir. Yani yarım seslerin birbiri ardına gelmesi demektir. Batı müziğinde bir sekizlideki 12 yarım sestem meydana gelen dizidir (Yılmaz Öztuna, *Türk Müziği Ansiklopedisi*, İstanbul 1990, I, 462-463).

47. Dokuz komalık diyeze çift diyez, dokuz komalık bemole ise çift bemol denir. Çift diyez bir sonraki sesle, çift bemol bir önceki sesle tam çakışmaktadır. Bu tip seslere anarmonik sesler denmektedir (Özkan, 37). Yani isimleri başka sesleri aynı olan notalardır. Türk Musikisinde bunlara "eşselen" de denmektedir (Öztuna, TMA, I, 268).

48. "Modes", *Grove's Dictionary*, V, 798-799.

49. Adil el-Bekrî, *Safiyuddîn el-Urmevî*, Kahire 1978, s. 102.

dar kullanılan ve 12 notayı kapsayan bir dizidir. Modern tabirle kromatik dizi denen bu dizide her nota arasında belirli aralıklar bulunur. Kindî'nin bu kromatik dizisindeki notaların arasında üç türlü aralık çeşidi görülür. Bunlar ve günümüzdeki karşılıkları şunlardır:

1. Tanînî aralığı (tone) = do - re aralığı gibi.
2. Yarım tanînî aralığı (semi tone) = si - do aralığı gibi.
3. Bakiyye aralığı (limma) = Yarım tanînî aralığından bir koma daha azdır. Bu aralık Pitagoras aralığının yarısı olarak da isimlendirilir.⁵⁰

Mûsikî-Tıp İlişkisi

M.Ö. VI. yy. da Pitagoras'ın zamanından beri mûsikî ve beşerî nefis arasındaki güçlü bağ üzerinde eskiler düşünmüşler ve tedâvisi için mûsikînin çeşitli türlerinden istifade etmişlerdir.⁵¹

Risâlelerinden de görüleceği üzere Kindî'nin mûsikî ve nefis arasındaki ilişkiyi değerlendirerek bundan tıp ilminde istifade ettiği mûsikînin insan ruhu ve bedeni üzerinde tesiri olduğunu ispatladığı bir gerçektir. Kindî *Kitabü'l-Musavvitât*'ında ud tellerinden bahsederken bunların insanda hangi duygu ve davranışları canlandırdığı ve hangilerinden uzaklaştırdığına da değindiği görülmektedir. Konuyu sadece teller açısından ele almayan Kindî ritimlerin ve makamların da insan ruhu üzerindeki tesirlerinden bahsetmektedir. Zîrâ Kindî'nin mûsikîsi mûsikînin matematiksel meseleleri kadar sesin fizyolojik ve psikolojik tavırlarını da kapsamaktadır.⁵² Bu konuları *Risâle fi'l-Luhûn*'unda işleyen filozofumuzun etkileri İhvân-ı Safâ'da da görülmekte olup, onların bu mediko-mûzikal sistemleri ortaçağ Avrupası boyunca ve günümüzde hastanelerde ve insanların tedavisinde kullanılmaktadır.⁵³

Farmer, *1001 Gece Masalları* üzerine yaptığı çalışmasında bu hikâyelerde de mûsikînin tedavide kullanıldığını belirtmektedir. Bu hikâyelerde bahsi geçen tedavinin sadece rûhî değil, insan aklını güçlendirme, kezâ fiziksel olduğunu söylemektedir.⁵⁴

-
50. Ahvânî, 174. NOT: Pitagoras dizisi 5 tam 2 yarım ses olmak üzere toplam 53 komalık bir dizidir. Pitagoras'ın limmaları (bakiyye) 4 koma taninileri ise 9 koma değerindedir. Eski Yunan dizisi de aynı ölçüdedir ve tabii diziye çok benzemektedir (Tevfik Sibağ, *ed-Delil li'l-Musika'l-Âmm*, Dimaşk ty, s. 24-25).
 51. Ziyaüddîn Ebü'l-Hubb, *el-Mûsika ve İlmu'n-Nefs*, Bağdat ty, s. 41.
 52. Usâme Ânûtî, "el-Kindî Musikiyyâ", *Târîhu'l-Arab ve'l-Alem*, Beyrut 1978, yıl 1, sa: 2.
 53. Farmer, "A Further Arabic-Latin Writing on Music", *JRAS*, 1933, II, 320-321.
 54. Farmer, *el-Musika ve'l-Ğma fi Elf Leyle ve Leyle*, (trc. Hüseyin Nassâr), Beyrut 1980, s. 14.

Filozofumuz risâlesinde mûsikînin sadece insan üzerinde tesiri olmadığını bilakis bu tesirin hayvanlar üzerinde de geçerli olduğunu ifade eder. Bu bağlamda meselâ, timsah ve dülfinin (bir çeşit yunus balığı) zembr ve bûk seslerini işittiklerinde hareketlenip denizden çıktıkları ve gemiye bindiklerini; bir çobanın eliyle çaldığı ıslıkla sürüyü topladığını; tavus kuşlarının duydukları mûsikîyi kuyruklarını açıp, en güzel renklerini göstererek tepki verdikleri şeklinde örnekler sayar ve şöyle devam eder: “Öyle tür mûsikîler vardır ki, insan bunları işittiğinde nefsi boşalır ve ölür, harpte kahramanlaşır, bazan sevinir bazan da üzülür. Bunlar hayvanlara da aynı şekilde tesir eder.”⁵⁵

İbnu'l-Kiftî *İhbâr*'ında Kindî'nin mûsikîyle bir genci nasıl tedavi ettiğini anlatmaktadır.⁵⁶ Sözkonusu rivayet açıkça Kindî'nin mûsikî ile tedavi hususunda mahir bir insan olduğunu göstermektedir.

Mûsikî ve Gök Cisimleri

Daha önceden belirttiğimiz üzere Pitagorasçı mûsikî anlayışının etkilediği İslâm Meşşâî filozoflarından biri olan Kindî, mûsikînin gök cisimleri ve tabiatla çok yakın ilişkisi olduğuna inanmakta ve böylece mûsikî felsefesini tebarüz ettirmektedir. Kindî, Grek Sabiî ve İskenderiye felsefelerinin etkisinde kalmış bir filozof idi.⁵⁷ Bu felsefeler alt ve üst âlemlerin arasında bir bağ olduğuna inanmakta idiler. Kindî de bu görüşe intisab etmiş ve risâlelerinin değişik yerlerinde bunu ispatlamaya çalışmıştır. Fârâbî bu konuda mûsikî açısından bu felsefeyi kabul etmezken, İbn Sînâ ise yeryüzü ile gökyüzü arasında böyle bir bağın bulunmadığını iddia ederek bu düşünceyi tamamen reddetmektedir.⁵⁸

Kindî *Risâle fi Eczâ Hubriyye fi'l-Musikâ* adlı eserinde udun dört telinden hareketle tabiattaki birçok şeyi sınıflamıştır. *Risâle fi'l-Luhûn*'unda ise udun yapısındaki astronomik sebeplerden bahsederken Kindî dört teli evrenin dört tabiatına benzetmiştir. Yine aynı risâlesinde Kindî'nin gezegenleri ve burçları tamamen ud üzerinde gösterme çabasına şahit olmaktadır. Yedi asıl büyük nota dediği yedi nağmeyi yedi gezegene, uddaki oniki parçayı da (dörtlü gruplar halinde olan) oniki burca tekabül ettirmektedir.

55. Ahmet Hakkı Turabi, *Ya'kub b. İshak el-Kindi'nin Musiki Risaleleri*, MÜSB Enst. Basılmamış YL tezi, İstanbul 1996, s. 23.

56. İbnü'l-Kiftî, *İhbârü'l-Hukema*, Mısır 1326, s. 246-247.

57. el-Ahvânî, s. 187.

58. Yalçın Çetinkaya, *İhvân-ı Safa'da Müzik Düşüncesi*, İstanbul 1995, s. 65.

- Özalp, M. Nazmi, *Türk Musikisi Târîhi*, Ankara 1986.
- Özcan, Nuri, "Darb", TDV İA, İstanbul 1993, VIII, 486.
- Özçimi, Sadrettin, *Hızır b. Abdullah* (MÛSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1989.
- Özkan, İsmail Hakkı, *Türk Musikisi Nazariyatı ve Usulleri*, İstanbul 1987.
- Öztuna, Yılmaz, *Büyük Türk Musikîsi Ansiklopedisi*, İstanbul 1990.
- , *Türk Musikisi, Teknik ve Târîh*, İstanbul 1987.
- Shiloah, Amnon, "L'epitre Sur la Musique Des İhvan al-Safa", *Israel Orientalizm*, Jarusalem 1971.
- Sözer, Vural, *Müzik ve Müzisyenler Ansiklopedisi*, İstanbul 1964.
- Şevkî, Yusuf, *Risâletü'bnü'l-Müneccim*, Mısır 1976.
- Turabi, Ahmet Hakkı, *Ya'kub b. İshak el-Kindî'nin Musiki Risaleleri* (MÛSBE Basılmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 1996.
- Yûsuf, Zekeriya, *Mûsika'l-Kindî*, Bağdat 1962.
- , *Müellefetü'l-Kindiyyi'l-Musikiyye*, Bağdat 1962.